नीतिमुक्तावलिः

संस्कृतसाहित्ये नीतिरत्नानां प्रचुरं भण्डारमस्ति। संस्कृतग्रन्थेषु राजनीतिसदाचारादर्शादीनां शिक्षा उपलभ्यते। मानवजीवने नीतिवाक्यानाम् अहर्निशम् आवश्यकता भवति। जीवनस्य आधारो नीतिः अप्यस्ति।

अतः छात्राणां कृते नीतिसदाचारव्यवहारज्ञानार्थं विविधग्रन्थेभ्यः सङ्कलिताः श्लोकाः अत्र प्रस्तुताः सन्ति।

केन किं रक्ष्यते

सत्येन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते।
मृजया रक्ष्यते पात्रं, कुलं शीलेन रक्ष्यते ॥1॥

अन्वयः - धर्मः सत्येन रक्ष्यते, विद्या योगेन रक्ष्यते, पात्रं मृजया रक्ष्यते, कुलं शीलेन रक्ष्यते।

शब्दार्थः -

मृजया	-	मार्जनेन
कुलम्	-	कुटुम्बम्
शीलेन	-	सदाचारेण
पात्रम्	-	भाजनम्

पितृसेवा

पितृमातृसमं लोके नास्त्यन्यद् दैवतं परम्।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पूजयेत् पितरौ सदा ॥2॥

अन्वयः - लोके पितृमातृसमम् अन्यत् परं दैवतं नास्ति। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सदा पितरौ पूजयेत्।

शब्दार्थः -

लोके	-	संसारे
अन्यत्	-	किमपि
परम्	-	श्रेष्ठम्
दैवतम्	-	देवः
पितरौ	-	मातरं पितरं च

उद्यमः

यावत् स्वस्थमिदं शरीरमरुजं यावज्जरा दूरतो,
यावच्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत् क्षयो नायुषः ।
आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महान्
संदीप्ते भवने हि कूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ॥3॥

अन्वयः - यावत् इदम् अरुजं शरीरं स्वस्थं यावत् जरा दूरतः, यावत् च इन्द्रियशक्तिः अप्रतिहता यावत् आयुषः क्षयः न, तावत् एव विदुषा आत्मश्रेयसि महान् प्रयत्नः कार्यः। भवने संदीप्ते हि कूपखननं प्रति उद्यमः कीदृशः।

शब्दार्थः -

अरुजम्	-	रोगरहितम् (निरोग)
संदीप्ते	-	दग्धे जाते (जला हुआ)
उद्यमः	-	परिश्रमः
विदुषा	-	प्राज्ञेन (बुद्धि के द्वारा)

सन्तोषः

अन्तो नास्ति पिपासायाः, सन्तोषः परमं सुखम् ।
तस्मात्सन्तोषमेवेह परं पश्यन्ति पण्डिताः ॥4॥

अन्वयः - पिपासायाः अन्तः न अस्ति, सन्तोषः परमं सुखम्। तस्मात् इह पण्डिताः सन्तोषम् एव परं पश्यन्ति।

शब्दार्थः -

पिपासायाः	-	तृष्णायाः/पातुमिच्छायाः

सद्गुणमहत्त्वम्

क्षमया दयया प्रेम्णा सूनृतेनार्जवेन च ।
वशीकुर्याज्जगत् सर्वं विनयेन च सेवया ॥5॥

अन्वयः - सर्वं जगत् क्षमया दयया प्रेम्णा सूनृतेन, आर्जवेन विनयेन सेवया च वशीकुर्यात्।

शब्दार्थः -

सूनृतेन	-	सत्यभाषणेन
आर्जवेन	-	सरलतया
विनयेन	-	विनम्रतया

यमाः

सत्यं क्षमाऽऽर्जवं ध्यानमानृशंस्यमहिंसनम् ।
दमः प्रसादो माधुर्यं मृदुतेति यमा दश ॥6॥

अन्वयः - सत्यं क्षमा आर्जवं ध्यानम् आनृशंस्यम् अहिंसनम्, दमः प्रसादः माधुर्यं मृदुता इति दश यमाः।

शब्दार्थः -

आर्जवम्	-	सारल्यम्
आनृशंस्यम्	-	क्रूरताराहित्यम्
मृदुता	-	कोमलता
अहिंसनम्	-	हिंसाराहित्यम्

नियमाः

शौचं स्नानं तपो दानं मौनेज्याध्ययनं व्रतम् ।

उपोषणोपस्थदण्डौ दशैते नियमाः स्मृताः ॥7॥

अन्वयः - शौचं स्नानं तपो दानं, मौनेज्याध्ययनं, व्रतम् उपोषणोपस्थदण्डौ एते दश नियमाः स्मृताः ।

शब्दार्थः - इज्या	-	यजनम्, यज्ञम्
उपोषणम्	-	उपवासः
उपस्थदण्डः	-	इन्द्रियनिग्रहः

तेजस्विताप्रशंसा

सिंह शिशुरपि निपतति मदमलिनकपोलभित्तिषु गजेषु ।

प्रकृतिरियं सत्त्ववतां न खलु वयस्तेजसां हेतुः ॥8॥

अन्वयः - सिंहशिशुः अपि मदमलिनकपोलभित्तिषु गजेषु निपतति । सत्त्ववताम् इयं प्रकृतिः खलु वयः तेजसां हेतुः न ।

शब्दार्थः - सिंहशिशुः	-	सिंहशावकः
मदमलिनकपोलभित्तिषु	-	मदजलमलिनगण्डस्थलेषु
सत्त्ववताम्	-	बलवताम्
प्रकृतिः	-	स्वभावः
वयः	-	आयुः
हेतुः	-	कारणम्
निपतति	-	आक्रमणं करोति

पातकक्षालनम्

विद्यातीर्थे जगति विबुधाः साधवः सत्यतीर्थे,

गङ्गातीर्थे मलिनमनसो, योगिनो ध्यानतीर्थे ।

धरातीर्थे धरणिपतयो दानतीर्थे धनाढ्याः,

लज्जातीर्थे कुलयुवतयः पातकं क्षालयन्ते ॥9॥

अन्वयः - जगति विबुधाः विद्यातीर्थे, साधवः सत्यतीर्थे, मलिनमनसः गङ्गातीर्थे, योगिनः ध्यानतीर्थे, धरणिपतयः धरातीर्थे, धनाढ्याः दानतीर्थे कुलयुवतयः लज्जातीर्थे पातकं क्षालयन्ते ।

शब्दार्थः - जगति	-	संसारे
धरणिपतयः	-	भूपालाः
क्षालयन्ते	-	परिमार्जनं कुर्वन्ति

अभ्यास:

1. एकपदेन उत्तरत –

(क) क: सत्येन रक्ष्यते ?

(ख) कुलं केन रक्ष्यते ?

(ग) सर्वप्रयत्नेन कौ पूज्यौ ?

(घ) कस्या: अन्तं नास्ति ?

(ङ) धरणिपतय: कुत्र पातकं प्रक्षालयन्ते ?

2. एकवाक्येन उत्तरत –

(क) विद्या केन रक्ष्यते ?

(ख) पण्डिता: किं परं पश्यन्ति ?

(ग) विनयेन सेवया च कं वशीकुर्यात् ?

(घ) मातृपितृसमम् अन्यत् किं नास्ति ?

(ङ) किं परमं सुखम् ?

3. त्रिचतुर्भिर्वाक्यै: उत्तरत –

(क) यमा: कति सन्ति, तेषां नामानि लिखत ?

(ख) विदुषा आत्मश्रेयसि कदा प्रभृति प्रयत्न: कार्य: ?

(ग) के नियमा: ?

(घ) पातकप्रक्षालनाय कानि तीर्थानि वर्णितानि ?

4. रिक्तस्थानानि पूरयत –

(क) .... परं सन्तोषम् एव पश्यन्ति।

(ख) जगत्सर्वं वशीकुर्यात् .... ।

(ग) .... नियमा: स्मृता:।

(घ) न खलु .... हेतु:।

(ङ) लज्जातीर्थे कुलयुवतय: .... ।

(च) संदीप्ते भवने हि कूपखननं .... कीदृश:।

5. युग्ममेलनं कुरुत –

'अ'	'आ'
(क) धर्म: रक्ष्यते	वशीकुर्यात्
(ख) पिपासाया:	सत्येन
(ग) जगत्सर्वं विनयेन	दानतीर्थे
(घ) दश	अन्तो नास्ति
(ङ) धनाढ्या: पातकं क्षालयन्ते	यमा:

6. **शुद्धवाक्यानां समक्षम् ''आम्'' अशुद्धवाक्यानां समक्षं ''न'' इति लिखत -**

यथा -	पिपासाया: अन्तो नास्ति	आम्
	नियमा: पञ्च	न
(क)	धरणिपतयो पातकं दानतीर्थे क्षालयन्ते।	
(ख)	सन्तोष: परमं सुखम्।	
(ग)	साधव: पातकं सत्यतीर्थे क्षालयन्ते।	
(घ)	धर्म: योगेन रक्ष्यते।	
(ङ)	पूजयेत् पितरौ सदा	

7. **अधोलिखितपदानां मूलशब्दं विभक्तिं वचनं च लिखत -**

पदम्	मूलशब्द:	विभक्ति:	वचनम्
पिपासाया:			
दयया			
विनयेन			
गजेषु			
तीर्थे			
युवतय:			
जगति			
विदुषा			

8. **नामोल्लेखपूर्वकं सन्धिविच्छेदं कुरुत -**

(क) सदाचारेण

(ख) दशैते

(ग) शिशुरपि

(घ) प्रकृतिरियम्

(ङ) प्रत्युद्यम:

9. **नामोल्लेखपूर्वकं समासविग्रहं कुरुत -**

(क) पितरौ

(ख) विद्यातीर्थ:

(ग) मदमलिन:

(घ) यमनियमौ

10. **'नीतिशिक्षा' इति विषये संस्कृतभाषायां निबन्धं लिखत -**

योग्यताविस्तार: -

- पाठे आगतान् नीतिश्लोकान् कण्ठस्थं कुरुत।
- नीतिश्लोकानां सङ्ग्रहं कुरुत।